

УДК 81'42:61

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-211-16>

КОНЦЕПТИ «ДОРОГА», «ШЛЯХ», «ПУТЬ» У КОМПАРАТИВНІЙ ДИСКУРСИВНІЙ ПАРАДИГМІ

THE CONCEPTS «ROAD», «WAY», «PASSAGE» IN THE COMPARATIVE DISCUSSION PARADIGM

Сунь Цзяї,

orcid.org/0009-0002-1405-677X

*аспірантка кафедри української філології для іноземних громадян
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті проаналізовано концепти «дорога», «шлях», «путь» у кроскультурному дискурсивному аспекті. Актуальність розвідки зумовлена набуттям зазначеними концептами особливої культурної дискурсивної різноманітності під впливом сучасних геополітичних реалій. Зазначено, що в болгарському мовознавстві *дорога, рух* – основний елемент національної картини світу: питання про вибір шляху завжди мало особливе значення для Болгарії, яка перебуває на перехресті між Європою та Азією; метафорична модель, умовно позначена як «шлях», – одна з найпоширеніших моделей у болгарському політичному дискурсі. У той час, у китайському мовознавстві виділяють 道 (Дао), що позначає невизначений відрізок часу, асоційований із подоланням перепон і різних життєвих труднощів, і є глибокою філософською категорією, яка пов'язує шлях та наскрізну вселенську силу духу, що освячує життя. У порівнянні зі слов'янською традицією, у китайській мові лексема *шлях/дорога* також має властиві лише їй значення, головним із яких є семантичне поле «вчення, моральні принципи, ідея». В українській компаративістиці поодиноким описано когнітивно-дискурсивні особливості номінативних одиниць, що вербалізують концепти «шлях» та «weg»/«дорога» на матеріалі англійської, французької, німецької та української мов, взявши за об'єкт дослідження як етнографічно-ритуальний дискурс в цілому, так і жанр чарівної казки зокрема, та простеживши шляхи трансформації від мовно-культурного образу у фольклорному тексті до концепту. Встановлено, що концепти «дорога», «шлях», «путь» всебічно досліджено в зарубіжному та вітчизняному мовознавстві як в межах однієї мови, так і компаративному модусі на матеріалі різних дискурсів, проте ці концепти ще не було проаналізовано в українському масмедійному просторі, що визначає перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: концепт, картина світу, дискурс, компаративний аналіз, метафоризація, концептуалізація.

The article analyzes the concepts «road», «way», «passage» in a cross-cultural discursive aspect. The relevance of this research is determined by the acquisition of the mentioned concepts of special cultural discursive diversity under the influence of modern geopolitical realities. It is noted that in Bulgarian linguistics, *way, movement* is the main element of the national worldview: the question of choosing a way has always been of special importance for Bulgaria, which is at the crossroads between Europe and Asia; the metaphorical model conventionally labeled as «way» is one of the most common models in Bulgarian political discourse. Whereas, in Chinese linguistics, 道 (Dao) is distinguished as an indefinite period of time associated with overcoming obstacles and various life difficulties, and is defined as a deep philosophical category that connects the way and the omnipresent universal power of the spirit that sanctifies life. In comparison with the Slavic tradition, in the Chinese language the lexeme *way/road* also has its own meanings, the main of which is the semantic field «ideology, moral principles, idea». In Ukrainian comparative studies, the cognitive and discursive features of nominative units verbalizing the concepts are individually described on the material of English, French, German, and Ukrainian languages, taking ethnographic-ritual discourse as a whole as the object of research, as well as the genre of the magical fairy tale in particular, and tracing the ways of transformation from the language and cultural image in the folklore text to the concept. It has been established that the concepts «road», «way», «passage» have been comprehensively studied in foreign and Ukrainian linguistics both within the single language mode and in a comparative one on the material of different discourses, but these concepts haven't yet been analyzed in the Ukrainian mass media space, which determines the perspective of further researches.

Key words: concept, worldview, discourse, comparative analysis, metaphorization, conceptualization.

Постановка проблеми. У картині світу давніх слов'ян дорога посідає важливе місце, вона постає як одна з найбільш насичених у семантичному плані континуальних категорій. При цьому внутрішнє семантичне поле архетипу дороги в слов'янській культурі настільки широке, що висвітлити його повною мірою неможливо. Дорога – ритуально і сакрально значущий локус, що має багатозначну семантику та функції (життєвий шлях, шлях душі в потойбіччя через перехідні ритуали, місце проявлення долі, призначення, покликання, успіху людини, кордон між «своїм» і «чужим» простором, міфологічно «нечисте» місце, місце магічних відправ (схрещення доріг, роздоріжжя та ін.), місце похорону самогубців, нехрещених дітей та ін., місце, пов'язане з певними заборонами та оберегами (наприклад, заборонялося будувати будинок на тому місці, де була дорога, піднімати на дорозі, особливо на перехресті, знайдені речі і навіть торкатися їх, переходити дорогу похоронній процесії; ритуальне знищення на дорозі чогось шкідливого, виливання води, якою мили хворого для його одужання тощо). Актуальність розвідки зумовлена набуттям концептами «дорога», «шлях», «путь» особливої культурної дискурсивної різноплановості під впливом сучасних геополітичних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одному з базових концептів – «дорога» присвячено окремі праці, зокрема семантичне поле та засоби об'єктивації концепту «дорога» досліджено у працях А. Приходька, Т. Радзівської; номінативне поле та лінгвокогнітивні характеристики концепту «дорога» в німецьких народних казках стали предметом дослідження С. Кирилюк, способи метафоризації та концептуалізації поняття «дорога / шлях / путь» на матеріалі англійської, французької та української мов проаналізовано О. Пальчевською та ін.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз концептів «дорога», «шлях», «путь» у кроскультурному дискурсивному аспекті.

Виклад основного матеріалу. У широкому розумінні концепт «дорога» включає всі предмети матеріального побуту, вербальні тексти, обрядові дії, соціальні стани, відносини і статуси людини, різні типи соціальних груп та спільнот, фольклорні сюжети, персонажів, вірування та прикмети, природні та антропогенні сакральні об'єкти, релігійні практики, етичні норми і правила, звичаї – одним словом, все так чи інакше пов'язане зі станом переміщення, руху людини, з уявленням про шлях і мандрівнику. Символічна дорога завжди починається задовго до фізичного відбуття – з проведів та зборів, а закінчується далеко не відразу після повернення, а лише після ритуального виходу зі статусу мандрівника. О. Гусева звертається до вивчення найдавнішого розуміння дороги як «проміжного», амбівалентного топосу, що одночасно з'єднує і розділяє два види просторів: «свій» та «чужий». Таке осмислення дороги є настільки ж давнім, як і сама ідея топічного табування. Цілком очевидно, що існування діаметрально протилежних континуумів, що ніяк не стикаються один з одним, не може бути досить тривалим, повинен з'явитися третій – нейтральний, «межовий», «стерильний» з погляду всіх просторово-часових законів та зв'язків, його головною функцією стає перенесення, переведення з однієї територіальної реальності до іншої [1, с. 73]. Дослідниця розглядає весільний і поховальний обрядові комплекси, як генетично близькі особливо через мотив дороги. У весільному дійстві в ролі мандрівника виступає наречена, саме вона здійснює перехід зі свого простору в чужий (невістка – невідома, чужа). Подорож сприймається як «ініціація»: метафорично дівчина помирає разом із її родовим ім'ям та переходить до нового виміру свого існування під новим ім'ям, тут проявляється ототожнення жінки та землі, а отже, приписування жінці здатності неодноразово «вмирати» і «воскресати». Так, дослідниця розглядає дорогу як своєрідний просторовий розмежувач, що ділить світ на два амбівалентні топоси, «нульовий» простір, в якому все хитко, неясно, топічні характеристики нечіткі, тимчасові закони трансформовані [1, с. 74].

У свою чергу, О. Іліаді та І. Жигора дослідили тексти ритуалізованої дії, пов'язані з характеристикою останньої подорожі померлого та його кінцевого пункту – могили або потойбічного світу, зокрема на матеріалі українських (подільських, середньопідніпровських, поліських, карпатських, галицьких, степових) обрядових текстів (плачів), сюжети яких зберігають сліди язич-

ницьких міфів про переміщення душі дорогою мертвих [2, с. 3–4]. За результатами дослідження було визначено, що початкова фаза дороги мислиться як збори, будучи вираженою переважно рефлексивними дієсловами «споряджатися», «збиратися», «приготуватися», «вирушати». Іноді майбутній шлях зумовлений ще до відправки по ньому померлого, і тоді смерть експлікується як словосполучення *путь-доріжка*, а сама дорога постає у вигляді описових оборотів, де актуалізовані її атрибути *велика, далека, важка, темна, невідома, зелена* та ін. Тексти, архаїчна діалектна фразеологія відтворюють багато в чому язичницький погляд на подолання померлим останнього шляху пішим, на коні, на волах, на човні. Відповідні контексти безпосередньо пов'язані з ідеєю переходу в царство мертвих, фразеологічно об'єктивованою конструкціями, що вказують на: 1) тип кордону із переправою; 2) перехід через білу/ясну річку, стругу чи перт на Зраю; 3) міст, колоду, жердинку, дошку як засіб переходу [2, с. 19–20].

Болгарська дослідниця Л. Цонева зазначає, що дорога, рух – основний елемент в болгарській картині світу, і це не випадково: питання про вибір шляху завжди мало особливе значення для Болгарії, яка перебуває на перехресті між Європою та Азією, є мостом між цивілізаціями, між Заходом та Сходом. У болгарській мові слово *път* має кілька значень, що відповідають значенням *путь* та *дорога* в українській мові; від нього утворюються похідні іменники *пътче, пътека, пътечка*; воно зустрічається у складі безлічі фразеологізмів, прислів'їв і приказок тощо, що і визначає актуальність вивчення цього концепту. Метафора путі/шляху/дороги як одна з найважливіших метафор людської долі, людського вибору існує не лише у болгарській мові [3, с. 163]. Про це говорить М. Пименова: «Життя, існування країни та окремої людини традиційно представляється у метафорах шляху. Шлях – багатогранний символ багатьох культур. Найчастіше шлях – це символ способу життя та долі людини» [4, с. 53]. У політичному дискурсі метафори шляху є ключовими або традиційними, вони посідають важливе місце як в офіційному (інституційному), так і медійному дискурсі. Метафорична модель, умовно позначена як «шлях», – одна з кількох багатих та цікавих метафоричних моделей у болгарському політичному дискурсі. У публіцистиці тоталітарного часу розвиток Болгарії найчастіше позначається метафорично як рух уперед, до ясної мети – світлого комуністичного майбутнього [3, с. 164]. Л. Цонева визначає як один з найважливіших фреймів концепту «дорога» «напрямок руху», який дослідниця поєднує з фреймом «мета руху», вважаючи, що їхнє розмежування часто неможливо, оскільки тема вибору мети та напрямку руху болгарського суспільства – одна з центральних у болгарських ЗМІ наприкінці ХХ та на початку нового століття, більше того, рухом без чітко визначеного напрямку іноді зображується вікова історія Болгарії. Прагнення порвати з проросійською орієнтацією призводить до повного заперечення в суспільстві та ЗМІ нового часу шляху, пройденого в попередні роки, особливо в так звані роки тоталітаризму. Саме в цей період вступ до НАТО і Європейський Союз представляється як єдино можливий правильний шлях для Болгарії (міфологеми *европейски дом, европейско семейство, пътят към Европа*). Водночас висловлюються різні думки про те, якими шляхами потрапити до Європи. Одна з них – вираз лідера партії турецької меншини А. Догана, що став предметом гарячого обговорення: «Шлях Болгарії до Європи проходить через Босфор». Примітно, що останніми роками, вже після вступу до ЄС, дуже рідко висловлюється задоволення успішним завершенням непростого шляху та досягненням його мети. Важливе місце у цій моделі посідає і фрейм «Засоби пересування», одиницями якого позначається суспільство чи уряд, а також важливі реалії суспільного життя (партії, організації, економічні об'єднання тощо). Більшість цих метафор характеризується негативним оцінним потенціалом: ними позначаються засоби пересування, які навряд чи досягнуть бажаної мети, оскільки не відповідають вимогам часу або технічно несправні. Фрейм «водій» – один із найважливіших у моделі «шлях». Він включає одиниці, якими позначається лідер, людина, яка відповідає за рух суспільства. Найчастіші серед цих слів – *водач, шофьор, капитан, машинист, пилот*. Активність подібних одиниць зростає у

дискурсі виборів, коли на передній план виходить питання щодо вибору лідерів, людей, які вестимуть країну [3, с. 164–165, 167].

Концепти «шлях», «дорога» і «путь» у межах української етнокультури досліджувала Т. Радзівська, яка акцентувала увагу на динамічному стані концепту «шлях» та статичності двох інших концептів, які через синонімічні зв'язки підпадають під вплив концепту «шлях», що має розгалужене когнітивно-семантичне поле, у якому актуалізуються різні диференційні ознаки: буттєвий простір для подій або для руху людини вперед та різні статальні характеристики шляху (*порожній, уторований, заблокований, розмитий* та ін.) (буттєво-статальні характеристики акцентовано позачасові, незмінні); «альтернативні» простори (*соціальний, зоряний, повітряний* та ін.), які прокладають, торують, відкривають і які бувають «*кривавими, успішними, блакитними, найдешевшими, периферійними, звичними*» та ін.; простір цільової діяльності людини (вторинна номінація, метафоризація) – «*правильний, чесний, неефективний* та ін. *шлях*» (інструментальне та стратегічно-тактичне значення); життєвий цикл (зв'язок концепту «шлях» з концептами «доля» та «життя»), аналіз похідного концепту «життєвий шлях», що має відрізковий характер (земне, смертне, обмежене) і протиставляється вічному, пор. «життєвий шлях» та «життя») [5].

У свою чергу, А. Приходько визначає основні параметри концепту «шлях» так: понятійний субстрат – «природний суходільний простір для руху; сфера доцільної діяльності людини; ідея руху вперед; життєвий цикл»; асоціативний адстрат – «топохронне уявлення про лінійну величину і ланцюг контрастних періодів (злету – падіння, горе – радість), про труднощі, що долаються»; валоративний епістрат – «телеологічне ставлення до способу досягнення певної цілі (географічна точка) чи накресленої мети (успіх у чомусь)» [6, с. 67].

Дослідниця Н. Бондар, описуючи базові концепти в творчості братів Тютюнників, виділяє у фреймовій моделі концепту «село» партитативний субфрейм «локуси села», серед фрейм-елементів якого розглядає концепт «шлях». Серед репрезентантів цього концепту дослідниця називає такі номінанти, як: *дорога, манівці, протопти, прослідок, путівець, роздоріжжя, стежка* [7, с. 180]. Найчастотнішим атрибутивом концепту «шлях» вказано прикметник *полтавський*, а асоціативом – фітонім *верба* та акцентовано значну увагу на фразеологічному потенціалі довкруг цього фрейм-елемента (сфери референцій – життя та смерть, сімейні стосунки, успіх та невдача тощо з актуалізацією аксіологічних атрибутів (правда та неправда, порядність та непорядність тощо)) та символічному його наповненні (самопошук, доля), експлікації когнітем залицання, наслідування, суперництво, творчість, уникання, швидкого досягнення бажаного, досвід поколінь із розкриттям морально-ціннісних домінант, асоціативного тло та символічного й ідеоетнічного наповнення (батьківщина, рідний дім) [7, с. 180–183]. Інша українська дослідниця концепту «дорога», Т. Бондар, розглядає репрезентацію концепту в прислів'ях та приказках і акцентує на локативності (кривизна/прямузна, довжина та «шлях навпростець», протореність) і антропоорієнтовності (напряму руху, маршрут, прокладеність людиною, легкість/складність і зручність подолання, непередбачуваність, супутник, набуття досвіду та ін.) концепту [8, с. 111–115].

У межах компаративних студій над концептом «дорога» Тань Аошуан у монографії «Китайська картина світу: Мова, культура, ментальність» навела статистику, що 144 ієрогліфи китайської мови містять детермінатив «рух» та пов'язані з ідеєю освоєння простору [9, с. 20]. Далі автор виділяє шість семантичних типів значення, одним із яких є слід пересування: *dao* «дорога», *lu* «шлях», *ji* «сліди».

道 (Дао) – буквально позначає «шлях». Існує вираз у китайській картині світу «Дорога – це життєвий шлях». Дао – це невизначений відрізок часу, пов'язаний із подоланням перепон і різних життєвих труднощів та негараздів. Крім того, 道 (Дао) – глибока філософська категорія, яка пов'язує шлях та наскрізну вселенську силу духу, що освячує життя. Мета даосизму у тому, щоб людина гармонійно поєдналася з «Дао». В даосизмі (Лао Цзи, III або IV ст. до н.е.)

акцент робиться більше на особистість, оскільки саме така філософія допомагає людині знайти гармонію й рівновагу.

Конфуцій (VI–V ст. до н.е.) зосередився на «людських» іпостасях «Дао» і «Де», які взаємопов'язані, але можуть проявлюватися незалежно одне від одного. Буддизм і Дао – це «середній шлях». Ці даоські ідеї були інтегровані в культуру та традиції китайської нації, такі як «чайна церемонія», «шаньдао» (ведення бізнесу) та «вудао» (бойові мистецтва).

У порівнянні зі слов'янською традицією, у китайській мові лексема *шлях/дорога* також має властиві лише їй значення, головним із яких є семантичне поле «вчення, моральні принципи, ідея».

В українській компаративістиці дослідниця О. Пальчевська охопила своїм дослідженням, використовуючи матеріал трьох мов (англійської, французької та української), когнітивно-дискурсивні особливості номінативних одиниць, що вербалізують концепт «шлях», взявши за об'єкт дослідження жанр чарівної казки та простеживши шляхи трансформації від мовно-культурного образу у фольклорному тексті до концепту. Дослідниця встановила фреймову модель концепту «шлях» та її наповнення лексичними та фразеологічними вербалізаторами у межах концептосфер «переміщення», «подорож» та «рух», проаналізувала його лінгвокогнітивну структуру на рівні чотирьох субфреймів (атрибутивний, субстантивний, акціональний статичного руху та акціональний динамічного руху) із врахуванням різних проявів процесу метафоризації (сфера джерела (первинна номінація): початок та кінець, різні властивості (часові, просторові та ін.) руху; сфера цілі (вторинна номінація): життя або смерть, успіх або невдача, правда або неправда, аномальні стани людини, сімейні стосунки тощо). О. Пальчевська означила чотири базові ситуації у межах ідеоконцепту «шлях»: початок шляху, рух, ініціація й досягнення мети. Кожну ситуацію промодельовано на рівні субфреймів та їхніх модефікацій і виявлено субконцепти та їхні профілі [10]. Проте А. Приходько зауважує, що у назві роботи О. Пальчевської «Концепт «шлях» в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси» слід називати концепти своїми іменами: WAY та CHEMIN відповідно, або назвати «Концепт «шлях» і співвідносні з ним англійський і французький концепти» [6, с. 53].

Українська мовознавиця С. Кирилук дослідила лінгвокогнітивні особливості концепту «weg»/«дорога» та його вербалізацію в німецьких казках та змодельовала фрейм-сценарій концепту, виділивши чотири основні концептуальні домени – «людина» (концепт формується навколо персонажа казки, який визначається «рухом, маркуванням та організацією когнітивно-семантичного простору дороги»), «природа» (ландшафт дороги – «відкритість, безмежність, дуальність, дискретність»), дорога як «просторова «матриця» сюжетно-композиційної структури тексту), «культура» (морально-ціннісні орієнтації), «часопростір» [11, с. 2, 6, 15–16]. Номінативне поле концепту «weg»/«дорога» в німецькій казці включає лексико-семантичні поля «Landschaft/ландшафт», «Bewegung/переміщення», «Richtung/напрямок руху» [12, с. 81–116]. Ядро концепту «дорога» в німецьких казках представлено номінативною лексемою *der Weg*, що окреслює дорогу як «відрізок шляху, частина ландшафту». Дослідниця подає повний історико-етимологічний та понятійний аналіз лексеми *der Weg*. Труднощі подолання шляху описують прикметники *weit, lang*, а фізичну втому героя – *müde*. Словами-актуалізаторами концепту виступають номени *eine Strecke, ein Weilchen, der Kreuzweg* та ін. [13, с. 154–156]. Фреймова організація концепту «weg»/«дорога» в німецькій казці передбачає предметно-центричний, акціональний, ідентифікаційний та посесивний фрейми [12, с. 116–129].

Щодо концепту «дорога» в медіапросторі, то маємо лише невеличку розвідку Н. Сегал, у якому концепт «дорога» розглядається у віртуальному політичному дискурсі. Дослідниця зазначає, що найактивніше у заголовках функціонують стійкі словосполучення *прокладати дорогу* та *розчищати дорогу* з негативною конотацією. В українському політичному дискурсі дуже важливим сьогодні стає розуміння спільних стратегій та цілей, «чи збігаються дороги»

тих чи інших політичних лідерів та держав, тому в текстах вербалізуються концептуальні ознаки «місце» та «напрямок» (*дороги сходяться/розходяться, ми йдемо різними дорогами та ін.*) [14, с. 99].

Висновки. Отже, концепти «дорога», «шлях», «путь» всебічно досліджено в зарубіжному та вітчизняному мовознавстві як в межах однієї мови, так і компаративному модусі на матеріалі різних дискурсів, проте ці концепти ще не було проаналізовано в українському масмедійному просторі, що визначає перспективу подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гусева О. В. Архетип дороги в міфопоетичній творчості східних слов'ян. *Епос, міф, історія*, 2003. С. 73–74.
2. Іліаді А., Жигора І. Тріада «дорога, переправа та заріччя» у східнослов'янському обрядовому тексті: лексика, семантика, прагматика. *Slavica slovacca*. Ročník 57.2022. Číslo 1. С. 3–20.
3. Цонева Л. М. Метафори путі в болгарському політичному дискурсі. *Політична лінгвістика*. 4(38). 2011. С. 162–168.
4. Пименова М. В. Концепт «Україна». *Політична лінгвістика*. 2007. № 2(22). С. 52–60.
5. Радзівєвська Т. В. Концепт ШЛЯХУ в українській мові: поєднання ідей простору і руху. *Мовознавство*, 1997. № 4–5. С. 17–26.
6. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
7. Бондар Н. В. Базові концепти української ментальності у творчості братів Тютюнників : дис. ... канд. філолог. наук (д-р філософії) : 10.02.01; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, Запорізьк. нац. ун-т. Полтава; Запоріжжя, 2018. 224 с.
8. Бондар Т. Г. Репрезентація концепту «дорога» в українських та російських прислів'ях і приказках. *Слов'янський збірник : зб. наукових праць*. Одеса, 2005. Вип. XI. С. 110–116.
9. Тань Аошуан. Китайська картина світу: Мова, культура, ментальність, 2004. 240 с.
10. Пальчевська О. С. Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси: автореф. дис.... канд. філол. н. Донецьк: ДонНУ, 2006. 20 с.
11. Кирилюк С. В. Лінгвокогнітивні характеристики концепту WEG/ДОРОГА в німецькій народній казці : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 23 с.
12. Кирилюк С. В. Лінгвокогнітивні характеристики концепту WEG/ДОРОГА в німецькій народній казці : дис. канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016.
13. Кирилюк С. В. Номінативне поле концепту дорога в німецьких народних казках. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Вип. 64. С. 153–158.
14. Сегал Н. А. Образ дороги у віртуальному політичному дискурсі. *Культура народів Причорномор'я*. № 94. С. 94–100.